

## **Борис Тищик**

проф.

Львівський національний університет імені Івана Франка

kaf.ist@ukr.net

## **Богдан Гутів**

аспірант

Львівський національний університет імені Івана Франка

bokus2012@gmail.com

## **Правові засади виникнення папських володінь в Італії (III–VI ст.)**

Сучасна держава Ватикан є правонаступницею Папської держави із понад тисячолітньою історією, заснуванню якої передувало утворення папських володінь в Італії в III–VI ст. та об'єднання їх у Папську вотчину (Патримоній св. Петра). Перші землеволодіння папи почали набувати і розширювати ще за кілька століть до утворення власної держави на підставі юридичних актів римських імператорів, які поступово впроваджували визнання свободи християнського віросповідання, а відтак надавали християнам та їхнім общинам легітимний статус і розширювали права християнських священнослужителів (кліру), зокрема права на землеволодіння.

«Папами» (слово походить від грец. *papas* («батько»)) ранні християни називали своїх духовних наставників, священників, єпископів. Вперше цей термін стосовно єпископа Риму вжив у III ст. Тертуліан. Сардикійський собор (343–344) прямо постановив, що «Рим є престол Петра, до якого повинні зверта-

тись усі єпископи будь-яких провінцій». А вже з V ст., коли римські єпископи підпорядкували своєму впливу всі єпархії Італії, назва фігурує у церковних документах як загальноприйнятий титул Римського єпископа, а в 1073 році папа Григорій VII заявив, що право носити цей титул належить виключно Римському єпископу<sup>1</sup>.

Заснуванню Папської держави передував кількасот літній період існування розрізнених папських володінь як у самій Італії, так і за її межами, зокрема у Галлії, Африці, Азії тощо. Виникнення цих володінь, їхнє юридичне закріплення, подальше розширення папських землеволодінь і влади відбувалось на тлі складних історичних, соціальних, політичних, правових, релігійних і культурних процесів. Передусім, необхідним було визнання самої християнської церкви Римською імперією, оформлення її статусу, а відтак набуття нею майнових, у т.ч. поземельних, прав та закріплення її володінь за нею.

Дослідженням історичного процесу створення папських володінь займалось немало зарубіжних та вітчизняних науковців: німецько-американський історик Філіп Шафф<sup>2</sup>, німецький історик Фердинанд Грегоровіус<sup>3</sup>, американський історик Томас Вудс<sup>4</sup>, польський історик Ян Веруш Ковальський<sup>5</sup>, угорський вчений Єньо Гергей<sup>6</sup>; російські дослідники: Ф. І. Успенський<sup>7</sup>, В. В. Болотов<sup>8</sup>, В. Л. Задворний<sup>9</sup>, С. Г. Лозинський<sup>10</sup>, А. А. Красіков<sup>11</sup>, І. Р. Григулевич<sup>12</sup>, Р. Т. Рашкова<sup>13</sup>, протоієрей В. Рожков<sup>14</sup>; українські науковці: В. М. Заїкин<sup>15</sup>, Г. Ф. Хоружий<sup>16</sup>, Д. В. Трофімов<sup>17</sup>, С. Т. Марітчак<sup>18</sup>,

<sup>1</sup> Я. В. Ковальський, *Папы и папство*, Москва 1991, с. 5.

<sup>2</sup> Филипп Шафф, *История христианской церкви*, т. I: Апостольское христианство. 1–100 г. по Р. Х., Москва 2010.

<sup>3</sup> Фердинанд Грегоровиус, *История города Рима в Средние века (от V до XVI столетия)*, Москва 2008.

<sup>4</sup> Томас Вудс, *Как Католическая церковь создала западную цивилизацию*, Москва 2010.

<sup>5</sup> Я. В. Ковальський, *цит пр.*

<sup>6</sup> Е. Гергей, *История папства*, пер. с венг., Москва 1996.

<sup>7</sup> Ф. И. Успенский, *История Византийской империи: В 5 т.*, т. 2, Москва 2005.

<sup>8</sup> Василий Болотов, *Лекции по истории Древней Церкви: Посмертн. изд.*, под ред. [и с предисл.] проф. А. Бриллиантова, С.-Петербург 1907.

<sup>9</sup> В. Л. Задворный, *История Римских Пап*, т. I: *От св. Петра до св. Симплиция*, Москва 1995.

<sup>10</sup> С. Г. Лозинский, *История папства*, 3-е изд., Москва 1986.

<sup>11</sup> А. А. Красиков, *Ватикан: история и современность*, Москва 1991.

<sup>12</sup> И. Р. Григулевич, *Папство. Век XX*, 3-е изд., испр., доп., Москва 2003.

<sup>13</sup> Р. Т. Рашкова, *Католицизм*, С.-Петербург 2007.

<sup>14</sup> В. Рожков, *Очерки по истории Римско-католической церкви. Курс лекций для студ. Московской духовной Академии*, Москва 1998.

<sup>15</sup> В. Мельник, *В'ячеслав Заїкин як дослідник юридичного статусу Святого Престолу та церковного права*, «Католицький оглядач» 2016, 28 травня.

<sup>16</sup> Г. Хоружий, *Ватикан: історія і сучасність*, Львів 2007.

<sup>17</sup> Д. В. Трофімов, *Папська держава – історичний феномен*, Донецьк 2007.

<sup>18</sup> С. Марітчак, *До питання про передумови утворення міста-держави Ватикан*, «Вісник Львівського університету. Серія юридична» 2015, вип. 61, с. 171-177.

Л. О. Попсуєнко<sup>19</sup>, Д. В. Воловників<sup>20</sup> та ін. Також багато вчених присвячували свою увагу дослідженню історичних, політичних, релігійних аспектів визнання свободи віросповідання християн, а відтак і самої християнської церкви Римською імперією. А саме це дослідники, що вивчали історію Римської імперії та процеси її християнізації, насамперед, історики: А. І. Брілліантов<sup>21</sup>, Б. Г. Деревенський<sup>22</sup>, М. М. Казаков<sup>23</sup>, І. С. Свенціцкая<sup>24</sup>, А. Д. Рудоквас<sup>25</sup>, Я. Буркхард<sup>26</sup>, Д. Бейкер<sup>27</sup>, Д. С. Пуховець<sup>28</sup> та ін., у т. ч. візантологи (Ф. І. Успенський<sup>29</sup>, А. А. Васильєв<sup>30</sup> та ін.); а також богослови, дослідники церковної історії і церковного права (В. В. Болотов<sup>31</sup>, А. П. Лебедев<sup>32</sup>, М. Е. Поснов<sup>33</sup>, Є. І. Смірнов<sup>34</sup>, Н. Д. Тальберг<sup>35</sup>, П. Аллар<sup>36</sup>, Ф. Шафф<sup>37</sup>,

<sup>19</sup> Л. О. Попсуєнко, *Значення Кодексу Феодосія для формування канонічного права*, «Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць», 2005, вип. 25, с. 289-292; її ж, *Міланський едикт 313 р. – юридичне підґрунтя в процесі формування правового статусу християнської церкви*, «Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць» 2009, вип. 36, с. 327-334; її ж, *Правовий статус християнської церкви за римським імператорським законодавством IV сторіччя*, автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, Одеса 2006.

<sup>20</sup> Д. В. Воловників, *Аспекти становлення ідеології ранньої Папської держави (випадок «дарчої грамоти імператора Костянтина»)*, «Науковий вісник Дипломатичної академії України. Серія «Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід» 2013, вип. 20(1), с. 113-118.

<sup>21</sup> А. И. Бриллиантов, *Император Константин Великий и Миланский эдикт 313 года*, «Христианское чтение», 1914, № 1, с. 23-53, <http://christian-reading.info/data/1914/01/1914-01-02.pdf>

<sup>22</sup> Б. Г. Деревенский, *Представление о христианах в античном обществе*, <http://coollib.com/b/134994/read>

<sup>23</sup> М. М. Казаков, «Обращение» Константина и Миланский эдикт, «Вопросы истории» 2002, № 9; його ж, *Христианизация Римской империи в IV веке*, Смоленск 2002.

<sup>24</sup> И. С. Свенцицкая, *Раннее христианство: страницы истории*, Москва 1987.

<sup>25</sup> А. Д. Рудоквас, *Очерки религиозной политики Римской империи времени императора Константина Великого: Монография*, С.-Петербург 2001.

<sup>26</sup> Якоб Буркхард, *Век Константина Великого*, Москва 2003.

<sup>27</sup> Джордж Бейкер, *Константин Великий. Первый христианский император*, пер. Л. Калашникова, Москва 2004.

<sup>28</sup> Д. С. Пуховець, *Внутрішньополітична діяльність Константина Великого (306–337 рр.)*, автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Київ 2010.

<sup>29</sup> Ф. И. Успенский, *цит. пр.*

<sup>30</sup> А. А. Васильев, *История Византийской империи: В 2 т., т. I: Время до крестовых походов (до 1081 г.)*, пер. с англ. А. Г. Грушевой, С.-Петербург 2000.

<sup>31</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*

<sup>32</sup> А. П. Лебедев, *Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в греко-римском мире при Константине Великом*, С.-Петербург 2006.

<sup>33</sup> М. Э. Поснов, *История христианской Церкви (До разделения Церквей – 1054 г.)*, Москва 2005.

<sup>34</sup> Е. И. Смирнов, *История христианской церкви (до 1054 года)*, С.-Петербург 1915.

<sup>35</sup> Н. Д. Тальберг, *История христианской Церкви*, 2-е изд., Москва 2000.

<sup>36</sup> Поль Аллар, *Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия*, С.-Петербург 1898.

<sup>37</sup> Филипп Шафф, *цит. пр.*

А.-Г. Аман<sup>38</sup>, Х. Гонсалес<sup>39</sup> та ін.) та правознавці (П. М. Астапенко<sup>40</sup>, Л. Ю. Костогризова<sup>41</sup>, П. Соколов<sup>42</sup>, Є. В. Сільвестрова<sup>43</sup>, Н. М. Воробйова<sup>44</sup>, Л. О. Попсуєнко<sup>45</sup> та ін.).

Однак комплексне дослідження науковцями правових засад виникнення папських володінь відсутнє, тож дана проблематика є особливо актуальною. Тому вважаємо за необхідне дослідити, передусім, питання юридичного за-твердження свободи віросповідування християн та оформлення правового ста-тусу християнської церкви актами римських імператорів. А відтак, проаналізу-вати юридичні підстави надання кліру майнових, у т.ч. поземельних, прав та процес закріплення церковних володінь в Італії за папами впродовж III–VI ст.

Метою даного дослідження є з'ясування правових підстав, передумов і особливостей утворення папських володінь в Італії в III–VI ст. Для досягнен-ня цієї мети потрібно вирішити такі завдання: розглянути перші юридичні акти римських імператорів, які встановлювали свободу віросповідування християн та визначали правовий статус християнської церкви, а саме: едикт Галлієна 260 р., едикт Галерія 311 р., Міланський едикт 313 р.; охарактеризу-вати процес надання Церкві права на землеволодіння на підставі Міланського едикту 313 р., Конституції Константина 321 р., Кодексу Феодосія; та відтак розкрити політико-правові наслідки й історичне значення виникнення папсь-ких володінь в Італії в III–VI ст. та визнання політичної влади Римських пап на приналежних їм територіях.

Розвиток християнства в I–III ст. становив процес перетворення невеликої общини в могутню церковну організацію, а відтак світову релігію. Вже з II ст. відбувається розподіл християн на клір і мирян, починає формуватись

<sup>38</sup> А.-Г. Аман, *Повседневная жизнь первых христиан*, пер. с фр. и предисл. В. Д. Балакина, Москва 2003.

<sup>39</sup> Хусто Л. Гонсалес, *История христианства*, т. 1: *От основания Церкви до эпохи Реформации*, пер. Б. Скороходов, С.-Петербург 2002.

<sup>40</sup> П. Н. Астапенко, *Нормативно-правовые основы деятельности религиозных конфессий в римском праве постклассического периода*, <http://kenoma.chat.ru/gnost/theod.htm>; його ж, *Римское право и общество*, за ред. П. Н. Астапенко, Москва 2005.

<sup>41</sup> Л. Ю. Костогризова, *Эволюция церковно-государственных отношений в Византии в законодательстве императоров IV – начала X в.*, дисс. ... на соиск. науч. ст. к.ю.н., Екатеринбург 2007.

<sup>42</sup> П. Соколов, *Церковноимущественное право в Греко-Римской империи: Опыт историко-юридического исследования*, дис. на степ. магистра, Новгород 1896, репринтная копия, <http://www.bibliard.ru/vcd-6-1-1000/goodsinfo.html>

<sup>43</sup> *Первый титул шестнадцатой книги Кодекса Феодосия. Вводная статья, перевод, краткий историко-правовой комментарий Е. В. Сильвестровой*, «Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 1: Богословие. Философия. Религиоведение», 2009, вып. 2 (26); її ж, *Второй титул шестнадцатой книги Кодекса Феодосия. Перевод, краткий историко-правовой комментарий Е. В. Сильвестровой*, «Вестник ПСТГУ I: Богословие. Философия» 2010, вып. 2 (30), с. 34–64.

<sup>44</sup> Н. Н. Воробьева, *Проблема отношений христианской церкви и государства в Римской империи I–IV вв. в освещении отечественной историографии второй половины XIX – начала XX в.*: Учебное пособие, Омск 2005.

<sup>45</sup> Л. О. Попсуєнко, *цитовані праці*.

територіальна структура церкви, збираються перші собори глав общин – єпископів, будуються перші храми, оформляється християнська обрядність і основи літургії<sup>46</sup>.

Поза тим, упродовж перших трьох століть із часу появи християнства в Римській імперії християни зазнавали постійних гонінь, щоправда, у I–II ст. закони проти християн не приймалися, а всі переслідування здійснювались за ініціативою місцевої влади<sup>47</sup>. Загальноімперським законом найбільші гоніння були встановлені за правління Деція (249–251). Едикти Деція не збереглися і про їхній зміст можна судити лише з побічної інформації<sup>48</sup>. Деякі дослідники вважають, що Децій видав 2 едикти, причому перший 249 р. був спрямований проти вищого кліру (було страчено багато визначних єпископів), а другий 250 р. вимагав здійснити загальне жертвоприношення по всій імперії<sup>49</sup>. Слід відзначити, що законодавство Деція не було спрямоване безпосередньо проти християн, бо кожен був зобов'язаний узяти участь у цих язичницьких обрядах, а за відмову передбачалась смертна кара. В 251 р. Децій загинув у битві, не завершивши реалізацію своїх приписів, і упродовж наступних 6 років гонінь не було, завдяки чому церква відновила<sup>50</sup>.

Законодавче переслідування християн продовжив його наступник Валеріан (252–260), який першим едиктом (257 р.) наказував клірикам здійснити жертвоприношення римським богам, за відмову передбачалось заслання. Крім того християнам заборонялось під загрозою смертної кари збиратись для богослужіння і відвідувати місця поховань, на яких переважно здійснювались богослужіння. Щоправда, сучасний російський історик О. В. Каргальцев вважає, що заборону на відвідування християнами місць поховань можна пояснити епідемією чуми, що лютувала з 251 р.<sup>51</sup> Поза тим, саме наслідком дії першого едикту Валеріана є мучеництво папи Стефана I, страченого у 257 р.<sup>52, 53</sup>.

Однак оскільки заходи, вжиті щодо християн на підставі даного едикту, виявились неефективними, у 258 р. Валеріан видав більш суворий другий едикт. Передбачалось за відмову коритися (тобто відректися від християнства) кліриків страчувати; знатних мирян сенаторського і вершниково-

<sup>46</sup> М. М. Казаков, *Христианизация Римской империи...*

<sup>47</sup> *Император Диоклетиан и гонения на христиан*, [http://samlib.ru/d/dranyj\\_k/diokletian.shtml](http://samlib.ru/d/dranyj_k/diokletian.shtml)

<sup>48</sup> Дж. С. Робертсон, *История Христианской церкви. От апостольского века до наших дней: В 2 т.*, т. 1: *От апостольского века до разделения церквей*, С.-Петербург 1890-1891, с. 87.

<sup>49</sup> В. А. Федосик, *Церковь и государство: критика богословских концепций*, Минск 1988, с. 94-95.

<sup>50</sup> А. В. Храпов, *Гонения на христиан в Римской империи*, [в:] *Православная Энциклопедия*, под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, т. 12, с. 50-69, [http://www.pravenc.ru/text/166129.html#part\\_17](http://www.pravenc.ru/text/166129.html#part_17)

<sup>51</sup> А. В. Каргальцев, *Гонения Валериана и мученичество Киприана Карфагенского*, «Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История», 2012, вып. 4, с. 325-327.

<sup>52</sup> А. В. Храпов, *цит. пр.*

<sup>53</sup> *История христианства: великое гонение на христиан (303-313)*, <http://hristian.in/istoriya-xristianstva-velikoe-gonenie-na-xristian-303-313>

го стану позбавляти честі і конфісковувати їхнє майно, а в разі їхньої зятятості – страчувати, а їхніх дружин позбавляти майна і відправляти на заслання; осіб, які перебували на імператорській службі, позбавляти майна і засуджувати до примусових робіт у двірцевих маєтках (Cyp. Carth. Ep. 80)<sup>54, 55, 56</sup>. На відміну від усталеного в науці погляду на едикти Валеріана як такі, що закріплювали політику гонінь християн, уже згадуваний історик О. В. Каргальцев висловив іншу позицію, давши їм не таку однозначну оцінку. Так він стверджує, що ще з часів імператора Траяна (98–117) накопичено значну правову базу, на підставі якої християнство визнавалось *religio illicita* (недозволеною релігією), а сама приналежність до церкви слугувала підставою для судового переслідування і страти<sup>57 58</sup>. Тож не потребувалось додаткових законодавчих приписів з цього приводу. Натомість, гоніння Деція виявили, що християнська спільнота стала багаточисельною, а репресивні заходи щодо неї були малоуспішними. Тому, на думку О. В. Каргальцева, едикти Валеріана були покликані вирішити цю проблему. Відтак, едикт 257 р. мав на меті принципово змінити становище християн, надавши їм легальний статус, хоча і зі значними обмеженнями, а зміст едикту 258 р. вказує на його явно економічне спрямування<sup>59, 60</sup>, оскільки конфіскація майна була частиною і раніше поширеної юридичної процедури, відомої як *relegatio*, тобто вигнання, а заслані на каторжні роботи в шахти християни були джерелом безплатної робочої сили<sup>61</sup>.

Поза тим, внаслідок смерті Валеріана в 260 р. переслідування християн призупинились, а його син і престолонаступник Галлієн (260–268) установив політику віротерпимості до християн, утвердивши 40-річний «мир усіх церков». Саме Галлієн вважається автором першого толерантного закону стосовно християн, який сприятливо вплинув на подальший розвиток і зміцнення християнської Церкви і вперше закріпив її майнові, а саме земельні, права, постановивши повернути їй усі конфісковані землі.

Виданий Галлієном едикт у точному вигляді до нас не дійшов, лише зберігся опис його змісту (невідомо наскільки достовірний) Євсевія Кеса-

<sup>54</sup> А. В. Храпов, *цит. пр.*

<sup>55</sup> *История христианства: великое гонение...*

<sup>56</sup> О. Гончаренко, *Становище Християн в Римській імперії до імператора Костянтина Великого*, <http://www.kpba.edu.ua/publikatsii/statti/1087-stanovyshche-khrystyian-v-gymskii-imperii-do-imperatora-kostiantyna-velykoho.html>

<sup>57</sup> А. Д. Пантелеев, *Жертвы глобализма: эдикт Каракаллы и положение христиан в начале III века*, «Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира» 2006, вып. 5, с. 95-110.

<sup>58</sup> А. В. Каргальцев, *цит. пр.*

<sup>59</sup> Е. М. Штаерман, *Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи*, Москва 1957.

<sup>60</sup> А. В. Каргальцев, *цит. пр.*

<sup>61</sup> *Там же*.

рійського, якому був відомий один список з імператорської грамоти, надісланий в 261 р. в Єгипет на ім'я тамтешніх предстоятелів церкви. Ця грамота передбачає, що існував загальний закон стосовно християн, виданий попередньо в 260 р. Поміщений в «Церковній історії» Євсевія текст рескрипту має уривчастий характер, тож він супроводив його такою пояснювальною приміткою: «Своїми указами Галлієн відразу після вступу на престол припинив підняте на нас гоніння і надав предстоятелям віри змогу безпечно вчиняти звичні дії». Сам уривок рескрипту, звернений до Діонісія Александрийського та інших єпископів Єгипту, містив лише таку вказівку: «Благодіяння мого дару я наказав поширити на увесь світ. Місця богослужінь зібрань (ваших) хай будуть недоторкані. А вас самих хай ніхто не турбує». Євсевій стверджував, що подібні грамоти були розіслані й іншим єпископам, і ними повертались предстоятелям Церкви т. зв. кімітрії (усипальниці)<sup>62</sup>. Очевидно, саме їх слід розуміти як місця зібрань для богослужінь, що було властивим для раннього християнства<sup>63</sup>. Отже, за едиктом Галлієна християнам повертались місця для здійснення богослужінь, передусім кімітрії; духовним особам дозволялось вільно здійснювати богослужіння; і всім християнам обіцялося спокій і мир<sup>64</sup>.

У Римській імперії право мати у незаперечному і безперешкодному володінні усипальниці було значимим привілеєм т. зв. похоронних колегій, тобто узаконених релігійних общин, які формували ці колегії. Відтак, за едиктом Галлієна, християни отримали право володіння усипальницями і здійснення там своїх релігійних обрядів подібно до інших узаконених владою релігій<sup>65</sup>. З приводу такого трактування змісту едикту Галлієна та оцінки його історичного значення серед західноєвропейських та російських науковців ще наприкінці XIX ст. точились суперечки. Існувало дві протилежні позиції. Перші розцінювали едикт як визнання християнства дозволеною релігією – *religio licita* (німецькі вчені: історик Й. Геррес, церковний історик і протестантський богослов А. Неандер, історик і теолог І. Доллінгер; з російських істориків цих поглядів дотримувався лише доктор богослов'я І. В. Чельцов)<sup>66</sup>. Другі заперечували толерантне значення едикту, вважаючи його лише окремим сприятливим для християн заходом, спричиненим умовами часу; це, передусім, німецький історик А. Гарнак. На проміжній третій позиції<sup>67</sup>

<sup>62</sup> Памфил Евсевий, *Церковная история. В 10 книгах*, кн. VII, гл. 13, Москва 1982-1985, репр. изд., Москва 1993.

<sup>63</sup> А. П. Лебедев, *цит. пр.*, с. 107.

<sup>64</sup> Там же, с. 108.

<sup>65</sup> И. Л. Маяк, И. О. Князький, *Галлиен*, [в:] *Православная Энциклопедия*, под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, т. 10, с. 350, <http://www.pravenc.ru/text/%D0%93%D0%B0%D0%BB%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D0%BD.html>

<sup>66</sup> И. В. Чельцов, *Внешнее положение церкви в обществе в первые три века христианства*, «Христианское Чтение» 1859, ч. II, с. 279-280.

<sup>67</sup> Н. Н. Воробьева, *цит. пр.*, с. 67.

стояли видатні російські історики Церкви професори О. П. Лебедев<sup>68</sup>, В. В. Болотов<sup>69</sup>, А. О. Спаський<sup>70</sup>.

Так візантолог О. П. Лебедев піддав критиці обидві концепції європейських істориків та обґрунтував власну позицію, стверджуючи, що християнська церква за указом Галлієна стала в розряд релігійних товариств, що належали до «поховальних колегій» (*collegia funeraticia*), які перебували під заступництвом законів. Відтак Галлієн надав християнству право на існування, легальне становище в імперії, хоча ця легальність була ще далека від поняття *religio licita*<sup>71</sup>. Християни були визнані своєрідною релігійною корпорацією, що володіла певним обсягом прав<sup>72</sup>. Під ім'ям поховальних колегій християни могли з достатньою свободою задовольняти всі свої найважливіші релігійні потреби<sup>73</sup>. Причому, наголосимо, що найпершим привілеєм було саме право мати у беззаперечному і безперешкодному володінні усипальниці, тож і місця, на яких вони знаходились, надалі залишались у цілковитому і невід'ємному володінні християн, чия община стала приналежною до інших релігійних товариств<sup>74</sup>.

На безперечному значенні едикту Галлієна для християнської церкви і, зокрема, її майнових прав та розширення володінь наголошує і відомий російський історик, дослідник питань християнізації Римської імперії, професор М. М. Казаков, зазначаючи, що за цим едиктом про віротерпимість припинялись переслідування християн і їм поверталась їхня власність та було дозволено відновлювати їхні кладовища, а єпископам дозволялось здійснювати свої функції і церкви повертались під їхній контроль<sup>75</sup>.

Поза тим, звернемо увагу, що попри такі широкі здобутки для християн завдяки едикту Галлієна обмеження їхніх прав ще зберігались, оскільки всі передбачені ним заходи ще не означали юридичну легалізацію християнства<sup>76</sup>, так як Галлієн не відмінив попередні укази про переслідування християн. Зокрема, і надалі діяв закон, виданий за правління Траяна (98–117), за яким «доказаний християнин підлягав смерті», на підставі котрого невдовзі був страчений центуріон Марін за відмову відректись від своєї християнської віри<sup>77</sup>. Тож законодавчі приписи Галлієна не оберігали хрис-

<sup>68</sup> А. П. Лебедев, *цит. пр.*, с. 108-113.

<sup>69</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*, т. 2, с. 134-137.

<sup>70</sup> А. А. Спасский, *История догматических движений в эпоху вселенских соборов (в связи с философскими учениями того времени). Тринитарный вопрос (История учения о св. Троице)*, Сергиев Посад 1914, с. 219-222.

<sup>71</sup> А. П. Лебедев, *цит. пр.*, с. 108-109.

<sup>72</sup> Там же, с. 113.

<sup>73</sup> Там же, с. 111.

<sup>74</sup> Там же, с. 113.

<sup>75</sup> М. М. Казаков, *Христианизация Римской империи...*

<sup>76</sup> Н. Н. Воробьева, *цит. пр.*, с. 69.

<sup>77</sup> И. Л. Маяк, И. О. Князький, *цит. пр.*

тиянина від великих загроз, у т. ч. навіть від загрози страти, якщо той перебував на посаді, де вимагалось явне вираження пошани до римської релігії. Щоправда, приватна особа, на відміну від посадовця, могла вільно залишатись християнином<sup>78</sup>.

В рамках теми нашого дослідження підсумуємо значення едикту Галлієна, який оголосив християн вільними від переслідувань, повернув їм конфісковане раніше майно, молитовні дома, кладовища і т.п. Тобто християнській спільноті було надано право дозволеного в імперії релігійного товариства із визнанням за нею права майнового володіння<sup>79</sup>. На це вказували і російські історики Церкви, професори В. В. Болотов і О. П. Лебедев: едикт повернув християнам їхню власність як поховальному товариству в особі їх законних представників – єпископів<sup>80</sup>; едикт наказував, щоб були повернуті предстоятелям церков ділянки землі, зайняті т.зв. кімітріями, відтак таке володіння церкви кімітріями відтепер вважалось невід’ємним правом християнського товариства<sup>81</sup>. Отже, зі сказаного можемо зробити висновок, що саме едикт Галлієна 260 р. вперше встановив правові передумови виникнення у подальшому автономних папських володінь в Італії.

Завдяки наступним 40 рокам «церковного миру», попри своє ще юридично нелегалізоване становище, Церква успішно поширювала свою діяльність, мала храми, нерухоме майно, скликала собори тощо<sup>82</sup>. Кількість християн у Римській імперії активно зростала, і на початку IV ст. становила за різними підрахунками від 4–5% до 10% всього її населення. Більше того, християни навіть стали займати високі посади в системі римської влади<sup>83</sup>. А історик Т. Д. Барнс припускає, що, можливо, на той час християнське духовенство утвердилось як респектабельний суспільний інститут<sup>84</sup>.

Однак за правління Діоклетіана (284–305) було відновлено гоніння християн за імператорським законом – останнє із наймасовіших і найсуворіших. Зауважимо, що спершу, упродовж майже 20 років його правління (до 303 р.), ставлення Діоклетіана до християн було доволі прихильним. Не лише приватні особи могли належати до християнської спільноти і відкрито заявляти про своє віросповідання, а й імператорські чиновники і військові володіли цією свободою. Більше того, християни займали важливі державні посади всіх рівнів, у провінціях і в армії, і навіть були в особистій свиті імператора<sup>85</sup>. При цьому вони отримували звільнення від здійснення жертвоприно-

<sup>78</sup> А. П. Лебедев, *цит. пр.*, с. 113.

<sup>79</sup> *Конспект по общей церковной истории. Периоды: Первый (34-313) и Второй (313-1054)*, сост. по учебнику Е. Смирнова прот. Петром Влодеком, Киев 2012, с. 29.

<sup>80</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*, т. 2, с. 135.

<sup>81</sup> А. П. Лебедев, *цит. пр.*, с. 109.

<sup>82</sup> *Конспект по общей церковной истории...*, с. 29.

<sup>83</sup> *История христианства: великое гонение...*

<sup>84</sup> Т. Д. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Harvard 1981, p. 21.

<sup>85</sup> *История христианства: великое гонение...*

шення язичницьким богам, що входило в обов'язки чиновників<sup>86, 87</sup>. Також в цей період будувалися величні християнські церкви, і відбувався масовий перехід язичників у християнство<sup>88</sup>.

Та раптом з невідомих причин (джерела не дають точних відомостей ні про те, коли, власне, почалась неприязнь Діоклетіана до християн, ні про те, чим вона була зумовлена<sup>89</sup>) в 303 р. тетрархи Діоклетіан і Максиміан, Галерій і Констанцій Хлор видали едикт, що оголосив переслідування християн, яким скасовувались їхні права і від них вимагалось дотримання традиційних римських релігійних практик<sup>90</sup>. Основною метою цього закону, як і при Валеріані, була власність християн і вищий клір<sup>91</sup>. По-перше, було наказано зруйнувати всі місця громадських зібрань християн і вилучити всі священні книги, та заборонено збиратись для здійснення богослужінь, а по-друге, всі християни підлягали фактично громадянській смерті, оскільки позбавлялись будь-яких прав<sup>92</sup>. Усіх християн позбавляли їхніх посад, при тому дрібних чиновників позбавляли свободи, а великих чиновників і християн знатного походження позбавляли честі. Імператорські вільновідпущенники знову повертались у рабство. Будь-хто міг звинуватити християн, а, натомість, вони не могли ні виступати обвинувачами в суді, ні навіть звернутися до суду за захистом. Незалежно від статусу і матеріального стану всі християни підлягали тортурам<sup>93</sup>.

Невдовзі були видані нові едикти, спрямовані проти священників та зобов'язуючі всіх жителів імперії здійснювати язичницькі жертвоприношення<sup>94</sup>. А саме другий едикт 303 р. наказував ув'язнювати всіх представників християнського кліру: єпископів, пресвітерів, дияконів, навіть читців і екзорцистів. Третій едикт 303 р. постановляв примушувати ув'язнених духовних осіб до жертвоприношення, і тих, хто виконає цю вимогу, відпускати на волю, а затятих у християнстві змушувати до цього під різноманітними тортурами. Щоправда, дія цього едикту була призупинена, оскільки внаслідок святкування 20-річчя свого правління Діоклетіан амністував ув'язнених християн. Та в 304 р. він видав четвертий (останній) едикт, який вважається одним із найстрашніших і найкривавіших в християнській історії, яким наказував усіх християн у всіх місцях примушувати до урочистого жертвоприношення і домагатись цього усілякими тортурами<sup>95</sup>.

<sup>86</sup> Василь Болотов, *цит. пр.*

<sup>87</sup> А. В. Храпов, *цит. пр.*

<sup>88</sup> Там же.

<sup>89</sup> Василь Болотов, *цит. пр.*

<sup>90</sup> *История христианства: великое гонение...*

<sup>91</sup> А. В. Храпов, *цит. пр.*

<sup>92</sup> *Император Диоклетиан и гонения...*

<sup>93</sup> Василь Болотов, *цит. пр.*

<sup>94</sup> *История христианства: великое гонение...*

<sup>95</sup> Василь Болотов, *цит. пр.*

Дослідниками цієї епохи достеменно не з'ясовано причини, чому спершу такий прихильний до християн Діоклетіан через 20 років поміркованого правління несподівано вдався до таких жорстоких гонінь християн. Але давні історики Церкви Євсей і Лактанцій вважають першопричиною гонінь підлеглого співправителя Діоклетіана – Галерія, так як він отримав від них найбільшу вигоду, використавши їх у своїх політичних цілях задля зайняття вищого становища в державній ієрархії<sup>96</sup>. З ними погоджується і проф. В. В. Болотов, стверджуючи, що старий і немічний Діоклетіан легко піддався впливу свого зятя Галерія, який спонукав того видати едикт від імені усіх чотирьох співправителів, щоб поширити гоніння християн по всій імперії<sup>97</sup>. З цього погляду особливо цікавим є той факт, що саме Галерій згодом видав едикт віротерпимості, на якому ми зупинимось детальніше.

Незадовго перед смертю Галерій (305-311), лежачи тяжко хворий (ймовірно, на рак простати) в Нікомедії, видав 30 квітня 311 р. едикт про припинення будь-яких гонінь християн, відповідальність за які, значною мірою, лежала на ньому<sup>98</sup>. З едикту випливало, що влада відкрито зізнається у марності боротьби із християнством і надає йому право на існування. Усі ув'язнені християни були звільнені, гоніння майже всюди припинились<sup>99</sup>. Християнам було дозволено вільно сповідувати свою релігію, зокрема будувати церкви і здійснювати служби, за умови, що вони будуть молитися за благополуччя імператора і держави. «Мы, по нашему человеколюбию и неизменной привычке даровать всем прощение, решили незамедлительно распространить наше снисхождение и на христиан: пусть они остаются христианами, пусть строят дома для своих собраний, не нарушая только общественного порядка. И в соответствии с этим разрешением христиане должны молиться своему Богу о благоденствии нашем, всего государства и своем собственном: да будет все хорошо в государстве и да смогут они спокойно жить у своего очага»<sup>100</sup>.

Висуваються різні припущення про причини, що спонукали Галерія так різко змінити свої антихристиянські погляди. Християнські автори Лактанцій і Євсей та низка істориків кінця XIX – початку XX ст. вважають, що це зумовила невиліковна хвороба і передсмертна паніка. Інші дослідники стверджують, що прийняття едикту відбулось під впливом Константина чи Ліцинія, або й дружини Галерія, що сповідувала християнську віру. Та найбільш вірогідним, мабуть, є те, що Галерій усвідомив, що гоніннями так і не вдалось знищити християн, а навпаки вони ще більше зміцніли у своїй вірі, що запо-

<sup>96</sup> А. В. Храпов, *цит. пр.*

<sup>97</sup> *Император Диоклетиан и гонения...*

<sup>98</sup> Л. О. Попсуенко, *Правовий статус християнської церкви...*, с. 10.

<sup>99</sup> *Конспект по общей церковной истории...*, с. 31.

<sup>100</sup> Памфил Евсевий, *цит. пр.*, кн. VIII, гл. 17 (9-10).

діювало шкоду національній єдності і гармонії держави, та й поганське населення не схвалювало страждань покараних християн<sup>101</sup>.

Акт Галерія дійшов до наших часів у двох джерелах: в Лактанція зберігся латинський текст цієї прокламації, названої ним едиктом, а Євсевій подає його грецький переклад. Привертає увагу своєрідний зміст едикту, де на початку Галерій подає роз'яснення, якими принципами керувались правителі імперії, переслідуючи християн, та зазначає, що внаслідок марності всіх його намагань повернути християн до віри їхніх предків, він врешті надає їм можливість жити вільно: «Між іншим, що постійно ми звершували для користі і блага держави до цих пір, зі свого боку бажали ми цілковито правити римлянами відповідно до законів предків і суспільних принципів, а також піклуватись про те, щоб і християни, які залишили шлях пращурів своїх, повернулись до благих думок. Оскільки, внаслідок того самого образу думок, християн цих охопило таке безумство і таке нерозумне прагнення, що вони перестали підкорятись древнім звичаям, встановленим їхніми ж прабатьками, – за власною волею та за власною примхою самі вигадали собі закони, яких і дотримувались і, розповсюджуючи їх, об'єднали нерозумністю своєю різні народи. Нарешті, коли настало наше приписання про те, щоб вони повернулись до древніх постанов, багато хто підкорився йому через страх, багато ж було покарано. І оскільки багато хто вперто не залишав своїх переконань, і до того ж ми бачили, що як не воздається належне шанування і поклоніння небесам, так і не поважається бог християнський, за міркуваннями м'якої нашої сутності і згідно з постійною любов'ю ми готові надати всім людям поблажливість, без найменшого вагання простираючи великодушність нашу, ми постановили, щоб знову вільно жили християни, і нехай влаштовують свої зібрання, але так, щоб ніхто з них не порушив порядку. Іншим посланням до суддів ми маємо намір вказати, що вони повинні виконувати»<sup>102</sup>. Як відзначає проф. В. В. Болотов, мова цього едикту є взірцем двозначності. Галерій, винуватець гоніннь християн, намагається затушувати той неприємний для влади факт, що вона тепер кардинально змінила свою позицію щодо християнства. А стосовно суті попередньої боротьби держави з християнством імператор висловлюється вкрай невиразно<sup>103, 104</sup>.

Також проф. В. В. Болотов звертає увагу на те, що наприкінці тексту едикту у нечіткому формулюванні збережена давня заборона для язичників переходити у християнство. Тобто цей едикт, як стверджує визначний вчений, надав християнам лише право на існування. Цілком можливо, вважає

<sup>101</sup> М. Грант, Римские императоры: Биографический справочник правителей Римской империи 31 г. до н. э. – 476 г. н. э., пер. с англ. М. Гитт, Москва 1998, с. 252.

<sup>102</sup> Лактаций. *О смертях преследователей*, пер. с лат. языка, комментарии, указатели и библиограф. список В. М. Тюленева, С.-Петербург 1998, с. 211-213.

<sup>103</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*

<sup>104</sup> *Император Диоклетиан и гонения...*

В. В. Болотов, що на підставі цього надалі могли вимагати задля перешкодження масовому поширенню християнства, щоб християни не наvertsали інших у свою релігію<sup>105</sup>.

Сучасний американський дослідник римської історії Джордж Бейкер висловив з цього приводу своєрідне припущення, що цим указом Галерій насправді мав на меті перетворити християнські церкви в колегії, як корпоративні органи з визначеними законом правами і обов'язками, які в ті часи були закритими, організованими за спадковим принципом структурами. Християнська церква мала стати подібним замкнутим товариством, існуючим з дозволу і під захистом держави. Однак християнам не була потрібна така «віротерпимість», Церква відмовилась бути однією з колегій, побудувати свою організацію за спадковим принципом і стати закритим товариством. Християни наполягали на вільній організації і відкритому доступі до своєї спільноти<sup>106</sup>.

Сучасний російський історик проф. М. М. Казаков зазначає, що едикт Галерія закріпив наступні положення щодо християн: 1) вказівка у тексті едикту Галерія про «прощення імператором усіх християн» могла означати припинення дії антихристиянських едиктів; 2) християнам дозволялось будувати споруди для своїх зібрань, а отже, їм було дозволено вільно здійснювати культ; 3) християнам дозволялось бути християнами як і раніше (до першого едикту Діоклетіана 303 р. про гоніння), тобто вони визнавались державною владою, хоча, судячи з тексту, це ще не означало повної легалізації їхнього статусу, так як церква не визнавалась ще юридичною особою. Отже, едикт Галерія не надавав християнам майже нічого, крім терпимості з боку держави<sup>107</sup>. А тому М. М. Казаков, як і В. В. Болотов, стверджує, що цим едиктом християнам лише надавалось право на існування<sup>108</sup>.

Підсумуємо, що Нікомедійський едикт Галерія 311 р. можна вважати першим законодавчим актом, який поклав початок легалізації християнської церкви в Римській імперії<sup>109</sup>. Однак він не надавав християнам безумовної гарантії терпимого ставлення до їхньої релігії і не намагався компенсувати збитки, заподіяні церкві, а тим паче окремим особам<sup>110</sup>. Відтак, у ньому не йшлося про повернення чи недоторканість майна християн та й загалом про їхні майнові, у т. ч. поземельні, права, на відміну від сприятливішого у цьому питанні едикту Галлієна 260 р.

Наступним найвизначнішим актом в історії християнства став Міланський едикт 313 р., виданий імператорами західної і східної частин імперії Константином I Великим (306–337) та Ліцинієм (308–324) в Медіолані

<sup>105</sup> Василій Болотов, *цит. пр.*

<sup>106</sup> Джордж Бейкер, *цит. пр.*

<sup>107</sup> P. Keresztes, *Imperial Rome and the Christians*, v. II, Lanham 1989, p. 110-111.

<sup>108</sup> М. М. Казаков, «Обращение» Константина...

<sup>109</sup> Л. О. Попсуєнко, *Правовий статус християнської церкви...*, с. 11.

<sup>110</sup> Джордж Бейкер, *цит. пр.*

(сучасний Мілан), яким християнству врешті було надане право легального існування у Римській імперії. Перед його детальним аналізом зупинимось на деяких передуючих його ухваленню моментах.

Передусім, варто наголосити на тому, що після того, як 1 травня 305 р. Діоклетіан внаслідок хвороби відмовився від влади, гоніння християн у західній провінції Римської імперії під правлінням Августа Констанція I Хлора і його спадкоємця Константина Великого фактично припинились<sup>111</sup>. А саме: Константин I ще з літа 305 р. скасував в адміністративному (але не в законодавчому) порядку дію едикту Діоклетіана про переслідування християн, продовживши цим прихильну до християн політику свого батька Констанція I Хлора<sup>112</sup>. Максенцій (306–312), який захопив владу в Римі 28 жовтня 306 р., теж невдовзі повідомив про припинення гонінь і оголосив терпимість до християн у своїй частині імперії, щоправда, не передбачивши повернення християнам їхнього конфіскованого майна, тому християнська історична традиція до нього загалом ворожа<sup>113, 114</sup>. Однак згодом (мабуть у 311 р.) Максенцій, готуючись до протистояння з Константином та зазнаючи сильного внутрішнього спротиву своєму правлінню, зважився на повернення християнам їхньої власності<sup>115</sup>. Натомість, цезар східної провінції (Єгипет, Сирія і Палестина) Максимін Даза (305–313), як зазначає Євсевій, у 306 р. обнародував нові едикти, які наказували, щоб намісники провінцій змушували всіх християн здійснювати жертвоприношення (Euseb. De mart. Palaest. 4. 8 – прим. *авторів*: Евсевій. Про палестинських мучеників). А 308 р. Максимін Даза, невдоволений своїм титулом цезаря, проявив незалежність від Августа Галерія, зумисно оголосивши про пом'якшення антихристиянських заходів (Euseb. De mart. Palaest. 9. 1). Однак по смерті Галерія в 311 р., незважаючи на ухвалений ним едикт про терпимість, він відновив гоніння у своїй Східній частині імперії<sup>116</sup>.

З викладеного вище пересвідчуємось, що, фактично, до моменту прийняття Галерієм едикту про терпимість до християн 311 р. на більшості території Римської імперії переслідування християн вже були частково чи здебільшого припинені рішеннями цезарів, а в Італії, і у т. ч. в Римі, навіть християнам повертали їхню конфісковану власність. Тому, вважаємо, що й едикт Галерія 311 р., і незабаром Міланський едикт 313 р. були не лише на часі, а й невідворотним наслідком тодішніх історичних, політичних, соціальних та релігійних підстав.

У 312 р. Константин, перемігши Максенція, став повновладним імператором Заходу, і на зустрічі в Медіолані у лютому 313 р. погодив з Ліцинієм

<sup>111</sup> А. В. Храпов, *цит. пр.*

<sup>112</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*

<sup>113</sup> T. D. Barnes, *quot. w.*, p. 38.

<sup>114</sup> J. R. Curran, *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century*, Oxford 2000, p. 64.

<sup>115</sup> А. В. Храпов, *цит. пр.*

<sup>116</sup> Там же.

умови загального миру. Ліциній після своєї перемоги над Максиміном, ставши повновладним правителем Сходу, оголосив у Нікомедії цей указ, що увійшов в історію як Міланський едикт. Стосовно його змісту і значення існують різні точки зору<sup>117</sup>, однак прийнято вважати, що саме ним остаточно завершилися гоніння християн<sup>118</sup>.

Так В. В. Болотов вважає, що едикт Галерія викликав такий масовий рух прихильності до християнства, що влада вирішила обмежити цей перехід певними умовами, щоб перешкодити всезагальному поширенню християнства. Ця обставина, на думку вченого, роз'яснює істинний смисл Міланського едикту 313 р. Він припускає, що, ґрунтуючись на тексті едикту Галерія, який дозволяв християнам лише повернутися до своїх давніх установ, був закріплений строгий *status quo*, щоб ті, хто належав до християнства, дотримувались його, але щоб наново не сміли приймати цю релігію. Текст Міланського едикту не дійшов до нас в оригіналі. Частина його збереглась тільки в рескрипті на ім'я презида Нікомедії<sup>119</sup>, а саме: лист з текстом Міланського едикту був направлений на ім'я губернатора Віфінії і оприлюднений 13 червня 313 р. у столиці Сходу Нікомедії<sup>120</sup>. На цій підставі німецький історик античності проф. О. Зеєк ще в XIX ст. доводив, що жодного (Міланського) едикту 313 р. і не існувало. Однак, попри це, проф. В. В. Болотов твердо наполягає на тому, що імператори таки видали едикт у Мілані<sup>121</sup>.

Текст рескрипту цього едикту зберігся у доволі поганому перекладі Євсевія (внаслідок чого виникають складнощі у його розумінні) та в уривках – в оригіналі у Лактанція. Так більшість істориків схиляється до думки, що в тексті Лактанція вказане слово «умови» стосовно прийняття християнства. Цим, як стверджує В. В. Болотов, встановлюється факт, що на противагу едикту Галерія, в якому були категорично визначені різні умови для прийняття християнства, Міланським едиктом вони були скасовані<sup>122</sup>. На цей момент звертає увагу і сучасний російський історик-богослов П. Кузенков, наводячи цитату першого абзацу з преамбулою, які збереглися лише у грецькій версії Євсевія: «Считая, что свобода религии не должна быть ущемлена, но каждому следует предоставить право заниматься делами божественными по своему разумению и желанию в соответствии с его собственным выбором, мы уже давно распорядились, чтобы и христиане сохраняли верность своему учению [в грец. – αἵρεσις, буквально «вибір, перевага»; у той час це слово ще не сприймалось як думка, погляд, переконання, суперечні загальноцерковному вченню (єресь), і просто означало ту чи іншу релігійну течію. – П. К.] и своей

<sup>117</sup> Лактаций, *цит. пр.*, с. 245.

<sup>118</sup> А. В. Храпов, *цит. пр.*

<sup>119</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*

<sup>120</sup> М. М. Казаков, «Обращение» Константина...

<sup>121</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*

<sup>122</sup> Там же.

религии»<sup>123, 124</sup>. Науковець відзначає, що у цьому тексті йдеться про певний едикт про свободу християнства, виданий Константином і Ліцинієм раніше. На думку одних дослідників – це згадуваний Євсевієм і надісланий Максиміну в 312 р. «совершеннейший закон в пользу христиан»; на думку інших – едикт Галерія 311 р. Продовжуючи цитату, П. Кузенков підкреслює, що в тексті Міланського едикту: «Но поскольку в том документе, в котором им предоставлялось это право, представлялись явным образом добавленными многие и различные произвольные условия, некоторым из них через короткое время было, очевидно, отказано в его соблюдении»<sup>125 126</sup> – під «condiciones» (в Євсевія – αἰρέσεις) маються на увазі умови, що обмежують дію попереднього едикту<sup>127</sup>.

Відтак, Міланським едиктом була надана «християнам і всім іншим повна свобода (liberam potestatem) сповідувати ту релігію, яку хто може і яку вважає для себе найкращою, щоб всяке божество, яке лише є на небесному престолі, було милостиве і прихильне до них і всіх наших підданих». Отже, йдеться про загальну свободу віросповідання для всіх. Але оскільки вирішується питання саме про християн, то з особливим наголосом імператори кількаразово повторюють, що відтепер християни не будуть зазнавати жодних утисків, що їм надається повна свобода (liberam absolutamque facultatem) дотримуватися своєї віри. Усім іншим надається повне і відкрите право вибору між існуючими релігіями<sup>128</sup>.

П. Кузенков вказує, що Міланський едикт починається із констатації принципу віротерпимості і посилення на едикт Галерія: «...ми видали повеління як усім іншим, так і християнам зберігати свою віру і богошанування»<sup>129</sup>. Наскрізно через увесь текст едикту головний акцент зроблено саме на дотриманні принципу віротерпимості стосовно всіх релігій. А безпосередньо християнам дозволялось вільне і безперешкодне сповідання християнської віри, чим офіційно припинялось гоніння. «... Отныне каждый из тех, кто проявил бы желание соблюдать христианскую религию, свободно и просто может позволить себе соблюдать ее безо всякого беспокойства и обременения. ... Мы даровали христианам возможность свободно и независимо блюсти свою религию. ... И другим дарована возможность соблюдать свою религию так же открыто и свободно ради покоя времен наших, дабы каждый имел свободную возможность блюсти то, что он избрал. Это было сделано нами, дабы не ока-

<sup>123</sup> Лактаций, *цит. пр.*, 48. 1-12.

<sup>124</sup> Памфил Евсевий, *цит. пр.*, X. 5. 2-14.

<sup>125</sup> Лактаций, *цит. пр.*, 48. 1-12.

<sup>126</sup> Памфил Евсевий, *цит. пр.*, X. 5. 2-14.

<sup>127</sup> Павел Кузенков, *К юбилею Миланского эдикта (1700 лет христианской государственности)*, <http://www.pravoslavie.ru/62239.html>

<sup>128</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*

<sup>129</sup> Памфил Евсевий, *цит. пр.*, X. 5. 2.

залось от нас никакого ущемления ни какому-либо почитанию, ни какой-либо религии»<sup>130, 131, 132</sup>.

Отже, християнство було остаточно визнано релігією, дозволеною нарівні з усіма іншими культурами, існуючими в Римській імперії. Християнам забезпечувалась подальша свобода існування та усім дозволявся безперешкодний перехід у цю релігію<sup>133</sup>. Таке свідчило про встановлення Міланським едиктом рівноправності всіх релігій та свободи віросповідання: «кожному дарується свобода звернутися до тієї віри, яка, на його думку, йому підходить»<sup>134</sup>.

Деякі дослідники вважають, що Міланським едиктом християнство було визнане державною релігією. Але це суперечить чіткому і точному тексту едикту, який не визнає жодну релігію панівною у державі. Хоча язичники не були позбавлені тих привілеїв, які робили на практиці їхню релігію панівною. Головна сутність едикту полягала в тому, що він надавав усім повну свободу віросповідання<sup>135</sup>. М. М. Казаков відзначав, що Міланський едикт зрівнював у правах усі релігії імперії та позбавляв традиційне римське язичництво статусу офіційної релігії<sup>136</sup>.

Крім того, Міланським едиктом було врегульовано майнові і громадські права християн як спільноти та особисті, і дано розпорядження про безоплатне повернення християнам не лише місць зібрань для богослужінь, а й усієї власності, конфіскованої під час їхнього останнього переслідування. Якщо ж вона виявиться проданою приватним особам, то такі власники можуть вимагати компенсацію за вилучення у них цього майна, причому не від християн, а з казни, у розмірі тієї суми, яку вони заплатили<sup>137</sup>. «Оскільки християнам належали не лише ті місця, де вони зазвичай збирались, а й інші, що є у власності не лише приватних осіб, але всієї громади, то... ти віддаси розпорядження про повернення їх без жодних зволікань християнам, тобто усій їхній громаді і кожним зборам, дотримуючись, звичайно, вказівки про те, що ті, хто повернуть ці місця безкоштовно, можуть розраховувати на винагороду від нашої доброти»<sup>138</sup>. При цьому звертає на себе увагу той факт, що для авторів едикту не має значення статус тих, хто володіє майном. Фактично законодавці виходять з інтересів християнської церкви, інтересам нехристиян відведене другорядне місце. Відтак, християнам не лише повернули землі і будинки, що їм належали, але вони отримали законні права на все те майно,

<sup>130</sup> Лактацій, *цит. пр.*, 48. 1-12.

<sup>131</sup> Памфил Евсевий, *цит. пр.*, X. 5. 2-14.

<sup>132</sup> Павел Кузенков, *цит. пр.*

<sup>133</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*

<sup>134</sup> Л. О. Попсуєнко, *Міланський едикт 313 р...*, с. 328-329.

<sup>135</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*

<sup>136</sup> М. М. Казаков, «Обращение» Константина...

<sup>137</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*

<sup>138</sup> Л. О. Попсуєнко, *Міланський едикт 313 р...*, с. 330.

яким вони користувалися до цього часу, завдяки поблажливості світської влади. Особливу увагу привертає ключове положення, що Міланським едиктом було визнано існування особливого виду земельної власності – «для блага церкви в цілому, а не окремих осіб»<sup>139</sup>.

П. Кузенков наводить повну цитату з Міланського едикту щодо реституції церковної власності: «Кроме того, мы сочли целесообразным постановить персонально относительно христиан, что если те места, в которых они ранее обыкновенно собирались ... кто-то оказался бы купившим либо у фиска нашего, либо у кого иного, таковые без оплаты и без каких-либо денежных претензий возвращались бы христианам помимо всякой проволочки и тягбы. Те, кто приобрел их даром, также должны вернуть их христианам незамедлительно. Если же те, кто купил их или получил в дар, попросят что-либо у нашего благоволения, пусть обращаются к викарию, так как и о них будет проявлена забота от нашей милости. Всё это надлежит передать через твое [це звернення у рескрипті до презида Нікомедії чи губернатора Віфінії – прим. *авторів*] посредничество и без задержки непосредственно сообществу христиан [«*corpori Christianorum*» = τῷ σώματι τῶ τῶν Χριστιανῶν, тобто тут вперше римське право фіксує християнську Церкву як легальну корпорацію – прим. *П. К.*]. И поскольку известно, что эти же христиане владели не только теми местами, в которых обычно собирались, но и другими, на которые распространялось право их сообщества, то есть церквей [ecclesia; в Євсевія – «христиан» – прим. *П. К.*], а не отдельных лиц, все их, по закону, изложенному нами выше, без каких-либо тягб и споров, ты прикажешь вернуть сим христианам, то есть их сообществу и собраниям, соблюдая, разумеется, вышеизложенный принцип, чтобы те, кто возвратил оное без возмещения, согласно сказанному нами, надеялись на возмещение убытков от нашей милости. Во всём этом ты должен оказывать вышеупомянутому христианскому сообществу свое самое деятельное участие, дабы как можно быстрее исполнено было это наше распоряжение, так как и в нем через милость нашу также проявляется забота об общественном спокойствии»<sup>140, 141, 142</sup>.

Отже, Міланський едикт 313 р. уперше офіційно визнав християнську Церкву як юридичну особу, надавши їй статус легальної корпорації. А відтак, у ньому вперше було юридично закріплено майнові, передусім земельні, права Церкви, у т. ч. повернення їй усієї її власності, і, більше того, саме цей едикт уперше юридично визначив земельну власність Церкви як окремий вид власності, відмежовувавши її від земельної власності християн як приватних осіб. Цим було започатковано юридичне оформлення церковних земель, що перебували під владою і управлінням пап. Надалі імператор Константин про-

<sup>139</sup> Л. О. Попсуєнко, *Міланський едикт 313 р...*, с. 330.

<sup>140</sup> Лактацій, *цит. пр.*, 48. 1-12.

<sup>141</sup> Памфил Евсевий, *цит. пр.*, X. 5. 2-14.

<sup>142</sup> Павел Кузенков, *цит. пр.*

довжив цю політику юридичного визнання папської земельної власності та врегулювання правового статусу їхніх володінь, ухваливши низку актів щодо церковних землеволодінь.

Проголошена Міланським едиктом реституція церковної власності поставила питання про те, кого слід визнавати законним правоволодільцем, якщо християни даної області розколені на ворогуючі угруповання (наприклад, як це було в Африці, де донатисти не визнавали єпископа Цеціліана Карфагенського). У цьому питанні Константин відразу ж застосував простий, але чіткий критерій: законною визнається тільки єдина Католицька Церква (це поняття (ἡ ἐκκλησίᾳ ἡ καθολικὴ τῶν Χριστιανῶν, букв. – всезагальна Церква християн) фігурує вже в едикті 313 р. на ім'я проконсула Африки Ануліна<sup>143</sup>), а розколи і протистояння повинні вирішуватися судом єпископів<sup>144</sup>.

Надалі імператор Константин продовжив свою послідовну політику з приводу законодавчого закріплення та розширення прав християн і християнської Церкви, зокрема майнових, у т. ч. земельних. Так у 319 р. він звільнив духовенство від муніципальних повинностей (але не від загальнодержавних, як, наприклад, будівництво мостів і громадських доріг<sup>145</sup>), а церкву – від податку на нерухоме майно, тобто церковні землі й надалі обкладались податками. У 321 р. він надав церквам право купувати нерухоме майно і володіти ним, а всім своїм підданам – право заповідати своє майно на користь церкви. Врешті, у 324 р. Константин проголосив християнство державною релігією Римської імперії<sup>146</sup>. У 332 р. він видав едикт про руйнування язичницьких храмів і незадовго до своєї смерті у 337 р. сам прийняв християнство.

Одним з найбільш значних заходів Константина на користь християнства вважають розпорядження про те, щоб збір з певної частини податної землі віддавався на користь місцевої церкви, що заклало підвалини економічної могутності церкви<sup>147</sup>.

Звернемо увагу, що ще у Міланському едикті Константин визначив християнську общину як *corpus christianorum*. За загальним цивільним правом такі корпорації користувалися правом набувати майно: 1) шляхом купівлі, 2) через дарування (*donatio*) і 3) за заповітом. Право придбання майна церквою шляхом купівлі не підлягає сумніву. Правом *donatio* (подарунок) церква користується з 321 р., хоча становище, отримане церквою на підставі Міланського едикту, надавало їй змогу вже і тоді користуватися цим правом. Спеціальне законодавство 321 р. з цього питання стосується лише його деталізації.

Отримання майна за заповітом у римському праві було ускладнене більше ніж *donationes*, оскільки юрист Ульпіан оголосив, що не можна призначати

<sup>143</sup> Памфил Евсевий, *цит. пр.*, X. 5. 15-17.

<sup>144</sup> Павел Кузенков, *цит. пр.*

<sup>145</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*, с. 510.

<sup>146</sup> Л. О. Попсуєнко, *Міланський едикт 313 р...*, с. 330.

<sup>147</sup> Там же, с. 331.

спадкоємцями «невизначених осіб» (*personae incertae*) – цілі міста, всіх громадян міста, навіть богів. Тобто церква як корпоративне ціле не могла отримувати спадок. Для того, щоб заповіт не був скасований, доводилося вдаватися до *fideicommissum*: майно довіряли одному з членів церкви, на совість, для передачі всій християнській общині. Натомість, Конституцією від 3 липня 321 р. Константин Великий визнав за церквою право отримувати спадщину; цей закон не піддавався надалі жодним обмеженням<sup>148</sup>: «Пусть у каждого будет право оставить что захочет из своего имущества [в завещательном распоряжении] на случай смерти в пользу священнейшего католического и почитаемого собрания [Церкви]»<sup>149</sup>.

Зауважимо, що, виявляючи покровительство християнській церкві, Константин усе життя залишався поганцем і прийняв хрещення лише перед смертю. Його патронат над справами християнської церкви можна розцінювати як частину традиційних імператорських обов'язків<sup>150</sup>.

Продовжив процес визначення та юридичного оформлення правового статусу церкви Кодекс Феодосія, що був складений у 435–438 рр. за правління Феодосія II Молодшого (408–450) – імператора Східної Римської імперії. Він був першим офіційним кодифікованим актом римського права у вигляді збірки із шістнадцяти книг, що містять систематизовані та узгоджені імператорські конституції: від 1 червня 311 р. і до 16 березня 437 р. Саме Кодекс Феодосія став основним джерелом принципів та юридичних норм, що визначили характер канонічного права<sup>151</sup>.

Він є першою пам'яткою права, у якому релігійні питання є не лише предметом правотворчості, а й виділені в окрему групу. Всі вони зібрані у книгу XVI під назвою «Про універсальну або католицьку церкву», що містить закони, які стосуються виключно церковних справ. У Кодексі зазначається, що християнською церквою є церква нікейська, що вона є частиною державного апарату, частиною держави, організацією, що не може існувати окремо від держави, оскільки питання її культу, внутрішньої структури та ієрархії вирішуються імператором<sup>152</sup>.

Книга XVI поділена на 11 титулів, у яких зібрано 201 фрагмент імператорських конституцій. Існує кілька перекладів книги на сучасні європейські мови, зокрема французьку та англійську. Перший і другий титули<sup>153, 154</sup> та кілька фрагментів книги<sup>155</sup> перекладено також на російську мову. Перший титул присвячений загальним питанням християнської віри, другий титул –

<sup>148</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*, с. 498.

<sup>149</sup> *Второй титул шестнадцатой книги Кодекса Феодосия...*, с. 38.

<sup>150</sup> Л. О. Попсуєнко, *Міланський едикт 313 р...*, с. 332.

<sup>151</sup> Л. О. Попсуєнко, *Значення Кодексу Феодосія...*, с. 290.

<sup>152</sup> Л. О. Попсуєнко, *Правовий статус християнської церкви...*, с. 9, 11.

<sup>153</sup> *Первый титул шестнадцатой книги Кодекса Феодосия...*

<sup>154</sup> *Второй титул шестнадцатой книги Кодекса Феодосия...*

<sup>155</sup> *Римское право и общество...*, с. 287-296.

християнським єпископам і клірикам. Поза тим, багато церковних питань урегульовані й у інших книгах Кодексу. Так Книга V у титулі 3 «Про кліриків і монахів» містить закон 434 р. про те, що якщо помирав клірик або монах, не залишивши заповіту (*ab intestato*) і прямих спадкоємців, то їхнє майно йшло на користь церкви: «Если умрет какой-либо епископ, или пресвитер, или диакон или диаконисса, или субдиакон, или кто-либо другой из клириков или монахов или женщин, которые посвятили себя одинокой жизни, не оставив завещания и без родителей обоего пола, и без детей, родственников по обеим линиям, и без жены, то имущество, которое ему принадлежало, полностью передается святой церкви или монастырю, которому он назначил»<sup>156</sup>.

Книга XVI Кодексу Феодосія містить також окремі положення майнового характеру, зокрема щодо позбавлення єретиків їхніх землеволодінь на користь Церкви. А саме: «... После того как они отступят от веры [католицької. – прим. П. М. Астапенко], они не будут иметь способности совершать завещания или делать дары ... их дары и завещания будут отменены; их наследство будет приобретено теми наследниками, на которых распространяется право наследования по закону [за умови, що вони є християнами. – прим. П. М. Астапенко]» (Конституція від 7 квітня 426 р.)<sup>157</sup>. «Если [...] еретики [епископы, пресвитеры и все их старшины и служители] воздвигнут в любом имени свои церкви или места собраний, то земельные владения будут виндигированы в собственность и под контроль католической церкви» (Конституція від 30 січня 412 р. та передуюча їй Конституція з аналогічним змістом від 22 лютого 407 р.)<sup>158</sup>.

Завдяки розглянутим вище сприятливим для християнської церкви законам її поземельні володіння розрослися настільки, що займали 1/10 частину всієї державної території<sup>159</sup>. Попри наявність на території Римської імперії багатьох християнських общин, саме римська община стала провідною на підставі того, що її засновником був сам апостол Петро. А крім того, оскільки на землі Риму було пролито надто багато крові великомучеників, у т. ч. і самого Петра, то своєрідною спокутою і міста, і його населення, яке тривалий час противилось християнству, мало стати утвердження римської общини як оплоту віри. Відтак, папа Римський обростав багатьма землями в різних частинах Італії, особливо розташованими в околицях Риму і на берегах Сицилії, що передавались йому як своєрідна пожертва Святій Церкві усіма бажаючими, які таким чином прагнули забезпечити собі вічне блаженство в іншому

<sup>156</sup> Кодекс Феодосія и Новеллы императоров Валентиниана III, Майориана и Либия Севера о колонах, сельских рабах и вольноотпущенниках, пер. А. Коптева сделан по изданию: *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmonianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, ed. Th. Mommsen et P. Meyer, vol. I-II, Berolini 1905.

<sup>157</sup> П. Н. Астапенко, *цит. пр.*

<sup>158</sup> Там же.

<sup>159</sup> Василий Болотов, *цит. пр.*, с. 499.

світі. Окрім того, нужденні селяни за надану їм церквою підтримку зобов'язувались передати свій наділ церкві на умовах пекарію, а по смерті селянина він переходив до церкви у довічне користування<sup>160, 161</sup>. Тож виникнення папських володінь розпочалось у IV ст., коли Римська церква придбала, внаслідок дарування і заповіту їй багатьма заможними християнами, значні земельні мастки, розкидані по всій Італії, Галії, Іллірії, Далмації, Африці і Малій Азії. Багаточисленні земельні наділи, що перебували у розпорядженні Папи, об'єднались у папську вотчину (Патримоній св. Петра), більша частина якої знаходилась на о. Сицилія<sup>162</sup>. Притому поняття Патримонію св. Петра означало, що майно, отримане Папою у володіння, передавалось Петру як першому єпископу, а не даному Папі, який виступає лише його наступником і як такий управляє цим майном<sup>163</sup>.

Таким чином, поступово Церква здобувала і світську владу, спираючись на землі свої і своїх селян, і Папа ставав не лише церковним, а й світським правителем, з VI ст. почавши контролювати дії світської влади в Римі і в його найближчих околицях. З часів правління папи Григорія I Великого (590–604) папство стає найбільшим в Італії землевласником та володіє відносною незалежністю від Візантійської імперії, яка в особі равенських екзархів (Равеннський екзархат – візантійська провінція в Італії, утворена наприкінці VI ст.) мала тут слабких і бездіяльних намісників. Григорій Великий на пожертви привів церковні володіння у такий зразковий порядок, що його наступники справедливо вважалися величезною економічною силою в Європі. Причому папи були єдиними у Західній Європі правителями з добре підготовленими і цілковито підпорядкованими їм місцевими адміністраторами, що керували їхніми мастками і володіннями<sup>164</sup>. Згодом це, врешті, зумовило утворення Папської держави на землях Римської області та Равеннського екзархату на підставі «дару Пипіна» – акту дарування цих територій франкським королем Пипіном III папі Римському Стефану II, здійсненого де-факто у 754 р. та підтвердженого у 756 р., що стало його санкціонуванням.

Богословське вчення про наступництво Петра стверджує, що намісниками апостола, якому безпосередньо Христос доручив владу над церквою, виступають римські єпископи. Відтак, уже з V ст. папи Римські підпорядковували своєму впливу всі єпископства Італії. Водночас ще з IV ст. вони почали активно набувати і розширювати свої землеволодіння. Цьому сприяло припинення гонінь на християн Римською імперією, що вперше було закріплено в едикті Галлієна 260 р., яким було встановлено політику віротерпимості до християн та утверджено 40-річний «мир усіх церков». Саме Галлієн вважа-

<sup>160</sup> С. Г. Лозинский, *цит. пр.*, с. 8-9.

<sup>161</sup> Джордж Бейкер, *цит. пр.*

<sup>162</sup> С. Г. Лозинский, *цит. пр.*, с. 30.

<sup>163</sup> Е. Гергей, *цит. пр.*, с. 54.

<sup>164</sup> В. Рожков, *цит. пр.*, с. 56.

ється автором першого толерантного закону стосовно християн, який сприятливо вплинув на подальший розвиток і зміцнення християнської Церкви та вперше закріпив її майнові, а саме земельні, права, постановивши повернути їй (в особі її предстоятелів – єпископів) усі конфісковані землі, передусім кімноті (усипальниці), які були місцями для здійснення богослужінь. Тож, едикт Галлієна 260 р. уперше встановив правові передумови виникнення у подальшому автономних папських володінь в Італії.

Наступним був Нікомедійський едикт Галерія 311 р., який постановляв припинення будь-яких переслідувань християн, легалізував християнство і дозволяв відправлення обрядів за умови, що християни будуть молитися за благополуччя держави й імператора. Цей едикт можна вважати першим законодавчим актом, що поклав початок легалізації християнської церкви в Римській імперії. Однак він не надавав християнам безумовної гарантії терпимого ставлення до їхньої релігії і не намагався компенсувати збитки, заподіяні церкві, а тим паче окремим особам. Відтак, у ньому не йшлося про повернення чи недоторканість майна християн та й загалом про їхні майнові, у т.ч. поземельні, права, на відміну від сприятливішого у цьому питанні едикту Галлієна 260 р.

Наступним найвизначнішим актом в історії християнства став Міланський едикт 313 р., яким було проголошено загальну свободу віросповідання для всіх, відтак християнству врешті було надане право легального існування у Римській імперії. Ним був покладений початок офіційного визнання християнської церкви як юридичної особи, рівноправної з іншими релігійними організаціями, та закріплення її правового статусу. Крім того, Міланський едикт урегульовував майнові і громадські права християн як спільноти та особисті, і передбачав безоплатне повернення християнам не лише місць зібрань для богослужінь, а й усієї конфіскованої у них під час останнього переслідування власності. Причому едикт уперше юридично визначив земельну власність Церкви як окремий особливий вид власності, відмежувавши її від земельної власності християн як приватних осіб. Цим було започатковано юридичне оформлення церковних земель, що перебували під владою і управлінням пап.

Надалі імператор Константин продовжив цю політику юридичного визнання папської земельної власності та врегулювання правового статусу їхніх володінь, ухваливши низку актів щодо церковних землеволодінь. Конституція Константина 321 р. надала церквам право купувати нерухоме майно і володіти ним, а усім підданим – право заповідати своє майно на користь церкви, що стало головним поштовхом до розростання папських володінь.

Продовжив процес визначення та юридичного оформлення правового статусу церкви Кодекс Феодосія. Книга XVI Кодексу «Про універсальну або католицьку церкву» включає Конституції імператорів, які закріплюють панівне становище християнської церкви, містячи, зокрема, положення щодо обме-

ження єретиків у їхніх майнових правах і навіть позбавлення єретиків їхніх землеволодінь на користь католицької церкви (Конституції 407, 412 і 426 pp.). Також поміщений у Кодексі закон 434 р. передбачав, що майно кліриків або монахів, які померли, не залишивши заповіту і прямих спадкоємців, теж йшло на користь церкви. Ці приписи, безперечно, сприяли ще більшому розширенню папських володінь як в Італії, так і на віддалених територіях (Африка, Азія тощо).

Отже, багаточисленні земельні наділи, набуті церквою завдяки даруванню і успадкуванню, об'єдналися у папську вотчину (Патримоній св. Петра), яка вже за часів правління папи Григорія I Великого (590–604) володіла відносною незалежністю від Візантійської імперії. І в середині VIII ст. на землях Римської області та Равеннського екзархату на підставі «дару Пипіна» була утворена Папська держава.

## Бібліографія

1. Ya. V. Kovalskiy, *Papy i papstvo*, Moskva 1991.
2. Filip Shaff, *Istoriya hristianskoy tserkvi*, t. I: *Apostolskoe hristianstvo. I-100 g. po R. H.*, Moskva 2010.
3. Ferdinand Gregorovius, *Istoriya goroda Rima v Srednie veka (ot V do XVI stoletiya)*, Moskva 2008.
4. Tomas Vuds, *Kak Katolicheskaya tserkov sozdala zapadnyuyu tsivilizatsiyu*, Moskva 2010.
5. E. Gergey, *Istoriya papstva*, Per. s veng., Moskva 1996.
6. F. I. Uspenskiy, *Istoriya Vizantiyskoy imperii: V 5 t.*, t. 2, Moskva 2005.
7. Vasiliy Bolotov, *Lektsii po istorii Drevney Tserkvi: Posmertn. izd.*, pod red. [i s predisl.] prof. A. Brilliantova, S.-Peterburg 1907.
8. V. L. Zadvorniy, *Istoriya Rimskih Pap*, t. I: *Ot sv. Petra do sv. Simplitsiya*, Moskva 1995.
9. S. G. Lozinskiy, *Istoriya papstva*, 3-e izd., Moskva 1986.
10. A. A. Krasikov, *Vatikan: istoriya i sovremennost*, Moskva 1991.
11. I. R. Grigulevich, *Papstvo. Vek XX*, 3-e izd., ispr., dop., Moskva 2003.
12. R. T. Rashkova, *Katolitsizm*, S.-Peterburg 2007.
13. V. Rojkov, *Ocherki po istorii Rimsko-katolicheskoy tserkvi. Kurs lektsiy dlya stud. Moskovskoy duhovnoy Akademii*, Moskva 1998.
14. V. Melnyk, *V'yacheslav Zayikyn yak doslidnyk yurydychnoho statusu Svyatoho Prestolu ta tserkovnoho prava*, «Katolytskyiy oglyadach», 2016, 28 travnya.
15. G. Horujiy, *Vatykan: istoriya i suchasnist*, Lviv 2007.
16. D. V. Trofimov, *Papska derjava – istorychnyy fenomen*, Donetsk 2007.
17. S. Maritchak, *Do pytannya pro peredumovy utvorenniya mista-derjavy Vatykan*, «Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya yurydychna», 2015 vyp. 61, s. 171-177.
18. L. O. Popsuyenko, *Znachennya Kodeksu Feodosiya dlya formuvannya kanonichnoho prava*, «Aktualni problemy derjavy i prava: Zb. nauk. Prats» 2005, vyp. 25, s. 289-292; yiyi j, *Milanskiy edykt 313 r. – yurydychne pidgruntya v protsesi formuvannya pravovoho statusu hrystyiyanskoyi tserkvy*, «Aktualni problemy polityky: Zbirnyk

naukovyh prats» 2009, vyp. 36, s. 327-334; yiyi j, *Pravovyyi status hrystyiyskoyi tserkvy za rym'skym imperatorskym zakonodavstvom IV storichchya*, avtoreferat na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata yurydychnykh nauk, Odesa 2006.

19. D. V. Volovnykiv, *Aspekty stanovlennya ideologiyi rannoyi Papskoyi derjavy (vypadok «darchoyi gramoty imperatora Kostyantyna»)*, «Naukovyyi visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrayiny. Seriya «Zovnishnya polityka i dyplomatiya: tradytsiyi, trendy, dosvid» 2013, vyp. 20(1), s. 113-118.

20. A. I. Brilliantov, *Imperator Konstantin Velikiy i Milanskiy edikt 313 goda*, «Hristianskoe chtenie», 1914 nr 1, s. 23-53, elektronnyy resurs, rejim dostupa: <http://christian-reading.info/data/1914/01/1914-01-02.pdf>

21. B. G. Derevenskiy, *Predstavlenie o hristianah v antichnom obschestve*, <http://coollib.com/b/134994/read>

22. M. M. Kazakov, «Obraschenie» Konstantina i Milanskiy edikt, «Voprosy istorii» 2002, nr 9; yoho j, *Hristianizatsiya Rimskoy imperii v IV veke*, Smolensk 2002.

23. I. S. Svetsitskaya, *Ranee hristianstvo: stranitsy istorii*, Moskva 1987.

24. A. D. Rudokvas, *Ocherki religioznoy polityki Rimskoy imperii vremeni imperatora Konstantina Velikogo*, S.-Peterburg 2001.

25. Yakob Burkhard, *Vek Konstantina Velikogo*, Moskva 2003.

26. Djordj Beyker, *Konstantin Velikiy. Pervyy hristianskiy imperator*, per. L. Kalashnikova, Moskva 2004.

27. D. S. Puhovets, *Vnutrishnopolitychna diyalnist Konstantyna Velykogo (306-337 rr.)*, avtoreferat na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata istorychnykh nauk, Kyiv 2010.

28. A. A. Vasilev, *Istoriya Vizantiyskoy imperii: V 2 t., t. I: Vremya do krestovoy pohodov (do 1081 g.)*, per. s angl. A. G. Grushevoy, S.-Peterburg 2000.

29. A. P. Lebedev, *Epoha gonenyi na hristian i utverjdenie hristianstva v greko-rimskom mire pri Konstantine Velikom*, S.-Peterburg 2006.

30. M. E. Posnov, *Istoriya hristianskoy Tserkvi (Do razdeleniya Tserkvey – 1054 g.)*, Moskva 2005.

31. E. I. Smirnov, *Istoriya hristianskoy tserkvi (do 1054 goda)*, S.-Peterburg 1915.

32. N. D. Talberg, *Istoriya hristianskoy Tserkvi*, 2-e izd., Moskva 2000.

33. Pol Allar, *Hristianstvo i Rimskaya imperiya ot Nerona do Feodosiya*, S.-Peterburg 1898.

34. A.-G. Aman, *Povsednevnyaya jizn pervykh hristian*, per. s fr. i predisl. V. D. Balakina, Moskva 2003.

35. Husto L. Gonsales, *Istoriya hristianstva*, t. 1: *Ot osnovaniya Tserkvi do epohi Reformatsii*, per. B. Skorohodov, S.-Peterburg 2002.

36. P. N. Astapenko, *Normativno-pravovye osnovy deyatel'nosti religioznykh konfessiy v rimskom prave postklassicheskogo perioda*, <http://kenoma.chat.ru/gnost/theod.htm>; yoho j, *Rimskoe pravo i obschestvo*, za red. P. N. Astapenko, Moskva 2005.

37. L. Yu. Kostogryzova, *Evolutsiya tserkovno-gosudarstvennykh otnosheniy v Vizantii v zakonodatel'stve imperatorov IV – nachala X v.*, dis. ... na soisk. nauch. st. k.yu.n., Ekaterinburg 2007.

38. P. Sokolov, *Tserkovnoimushchestvennoe pravo v Greko-Rimskoy imperii: Opyt istoriko-yuridicheskogo issledovaniya*, dis. na step. magistra, Novgorod 1896, reprintnaya kopiya, <http://www.bibliard.ru/vcd-6-1-1000/goodsinfo.html>

39. *Pervyyi titul shestnadsatoy knigi Kodeksa Feodosiya. Vvodnaya statya, perevod, kratkiy istoriko-pravovoy kommentariy E. V. Silvestrovoy*, «Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya 1: Bogoslovie. Filosofiya. Religiovedenie» 2009, vyp. 2 (26); yiyi j, *Vtoroy titul shestnadsatoy knigi*

*Kodeksa Feodosiya. Perevod, kratkiy istoriko-pravovoy kommentariy E. V. Silvestrovoy*, «Vestnik PSTGU I: Bogoslovie. Filosofiya» 2010, vyp. 2 (30), s. 34-64.

40. N. N. Vorobyeva, *Problema otnosheniy hristianskoy tserkvi i gosudarstva v Rimskoy imperii I-IV vv. v osveschenii otechestvennoy istoriografii vtoroy poloviny XIX – nachala XX v.: Uchebnoe posobie*, Omsk 2005.

41. *Imperator Diokletian i goneniya na hristian*, [http://samlib.ru/d/dranyj\\_k/diokletian.shtml](http://samlib.ru/d/dranyj_k/diokletian.shtml)

42. Dj. S. Robertson, *Istoriya Hristianskoy tserkvi. Ot apostolskogo veka do nashih dney: V 2 t., t. 1: Ot apostolskogo veka do razdeleniya tserkvey*, S.-Peterburg 1890-1891.

43. V. A. Fedosik, *Tserkov i gosudarstvo: kritika bogoslovskih kontseptsiy*, Minsk 1988.

44. A. V. Hrapov, *Goneniya na hristian v Rimskoy imperii*, [v:] *Pravoslavnaya Entsiklopediya*, pod red. Patriarha Moskovskogo i vseya Rusi Kirilla, t. 12, s. 50-69, [http://www.pravenc.ru/text/166129.html#part\\_17](http://www.pravenc.ru/text/166129.html#part_17)

45. A. V. Kargaltsev, *Goneniya Valeriana i muchenichestvo Kipriana Karfagenskogo*, «Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 2. Istoriya» 2012, vyp. 4, s. 325-327.

46. *Istoriya hristianstva: velikoe gonenie na hristian (303-313)*, <http://hristian.in/istoriya-xristianstva-velikoe-gonenie-na-xristian-303-313/>

47. O. Goncharenko, *Stanovysche Hrystyian v Rymskii imperiyi do imperatora Kostyantyna Velykoho*, <http://www.kpba.edu.ua/publikatsii/statti/1087- stanovysche-khrystyian-v-rymskii-imperii-do-imperatora-kostiantyna-velykoho.html>

48. A. D. Panteleev, *Jerty globalizma: edikt Karakally i polozhenie hristian v nachale III veka*, «Mnemon. Issledovaniya i publikatsii po istorii antichnogo mira» 2006, vyp. 5, s. 95-110.

49. E. M. Shtaerman, *Krizis rabovladelcheskogo stroya v zapadnyh provintsiyah Rimskoy imperii*, Moskva 1957.

50. Pamfil Evseviy, *Tserkovnaya istoriya. V 10 knigah*, Moskva 1982-1985, repr. izd., Moskva 1993.

51. I. L. Mayak, I. O. Knyazkiy, *Gallien*, [v:] *Pravoslavnaya Entsiklopediya*, pod red. Patriarha Moskovskogo i vseya Rusi Kirilla, t. 10, s. 350, <http://www.pravenc.ru/text/%D0%93%D0%B0%D0%BB%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D0%BD.html>

52. I. V. Cheltsov, *Vneshnee polozhenie tserkvi v obschestve v pervyie tri veka hristianstva*, «Hristianskoe Chtenie» 1859, ch. II.

53. A. A. Spasskiy, *Istoriya dogmaticheskikh dvizheniy v epohu vselenskikh soborov (v svyazi s filosofskimi ucheniyami togo vremeni). Trinitarnyy vopros (Istoriya ucheniya o sv. Troitse)*, Sergiev Posad 1914.

54. *Konspekt po obschey tserkovnoy istorii. Periody: Pervyy (34-313) i Vtoroy (313-1054)*, sost. po uchebniku E. Smirnova prot. Petrom Vlodekom, Kiev 2012.

55. T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Harvard 1981.

56. M. Grant, *Rimskie imperatory: Biograficheskiy spravochnik praviteley Rimskoy imperii 31 g. do n. e. – 476 g. n. e.*, per. s angl. M. Gitt, Moskva 1998.

57. Laktatsiy, *O smeryah presledovateley*, per. s lat. yazyka, kommentarii, ukazateli i bibliograf. spisok V. M. Tyuleneva, S.-Peterburg 1998.

58. P. Keresztes, *Imperial Rome and the Christians*, v. II, Lanham 1989.

59. J. R. Curran, *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century*, Oxford 2000.

60. Pavel Kuzenkov, *K yubileyu Milanskogo edikta (1700 let hristianskoy gosudarstvennosti)*, <http://www.pravoslavie.ru/62239.html>

61. *Kodeks Feodosiya i Novelly imperatorov Valentiniana III, Mayoriana i Libiya Severa o kolonah, selskih rabah i volnootpuschennikah*, per. A. Kopteva sdelan po izdaniyu: *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmonlianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, ed. Th. Mommsen et P. Meyer, vol. I-II, Berolini 1905.

## Streszczenie

**Borys Tyshchuk**

Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie

**Bogdan Gutiw**

Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie

## Podstawy prawne dla powstania papieskich posiadłości we Włoszy (III–VI wiek)

W artykule zostały zbadane podstawy prawne, warunki i specyfika papieskich posiadłości we Włoszech III–VI w. oraz proces unifikacji papieskiej ojcowizny (Patrymoniy St. Peter), które poprzedziły powstanie zjednoczonego państwa papieskiego. Autorzy stwierdzili, że pierwsze własności ziemskie papieże zaczęli nabywać i rozwijać kilka wieków przed utworzeniem własnego państwa na podstawie aktów prawnych cesarzy rzymskich, którzy stopniowo wprowadzali uznanie wolności wyznania chrześcijańskiego, a tym samym zapewniali chrześcijanom i ich społeczności status legalności z jednoczesnym rozszerzeniem praw duchownych (kleru). W ten sposób Kościół otrzymał prawo do własności ziemi oraz uznanie politycznej władzy papieży rzymskich na przynależnych im terytoriach.

Nabycie i późniejsza ekspansja papieskiej własności ziemi przyczyniały się do ograniczenia prześladowania chrześcijan w Imperium Rzymskim, co zostało po raz pierwszy zapisane w edyktie Galiena z 260 r. Ustanowił on politykę religijnej tolerancji dla chrześcijan i po raz pierwszy zabezpieczył prawa własności Kościoła, np. własności gruntów. Przywrócił też (za pośrednictwem biskupów) wszystkie skonfiskowane Kościołowi dobra, przede wszystkim *kimitriyi*, tj. grobowce, które były miejscami sprawowania bożeństw.

Autorzy artykułu dokonali również analizy edyktu tolerancyjnego Galeriusza, który ustanawiał wolność religijną chrześcijan, zezwalał na sprawowanie obrządków chrześcijańskich pod warunkiem, że chrześcijanie będą modlić się za pomyślność państwa i cesarza. We wskazanym akcie prawnym nie chodziło jednak o przywrócenie czy zagwarantowanie nietykalności majątku chrześcijan, ale w ogóle o ich prawo do własności.

Proces nadania Kościołowi prawa własności ziem, które stopniowo łączyły się w papieską własność, scharakteryzowany został na podstawie edyktu mediolańskiego z 313 r., konstytucji Konstantyna z 321 r. i kodeksu teodozjańskiego.

Edykt mediolański nadał chrześcijaństwu prawo do legalnego istnienia w Imperium Rzymskim. Dał też początek oficjalnemu uznaniu kościoła chrześcijańskiego jako podmiotu prawnego, równoprawnego z innymi kościołami i umocował jego pozycję prawną. Oprócz tego wskazany edykt regulował majątkowe i społeczne prawa chrześcijan jako wspólnoty i wierzących oraz przewidywał przywrócenie chrześcijanom skonfiskowanej w okresie prześladowań własności. Konstytucja Konstantyna dała kościołowi

prawo wykupu nieruchomości i zarządzania nimi oraz umożliwiała wiernym przekazanie własnego majątku na rzecz kościoła, co przyczyniło się do zwiększenia własności pap-skich.

Księga XVI kodeksu teodozjańskiego uznaje konstytucje cesarzy, które sankcjonują istniejący stan kościoła chrześcijańskiego, wskazując w szczególności na prawa majątkowe innych wyznań, które mogły być ograniczone i pozbawiane własności na rzecz kościoła chrześcijańskiego. (Konstytucje z 407 r., 412 r. i 426r.). Kodeks z 434 r. przewidywał, że majątek zmarłych kapłanów lub kanoników, którzy nie pozostawili testamentu oraz bezpośrednich spadkobierców, przechodził na korzyść kościoła.

**Słowa kluczowe:** edykt Galiena, edykt Galeriusza, edykt mediolański, konstytucja Konstantyna, kodeks teodozjański.

## Summary

**Borys Tyshchuk**

Ivan Franko National University of Lviv

**Bohdan Hutiv**

Ivan Franko National University of Lviv

## Legal basis for appearance of papal possessions in Italy (III–VI centuries)

The article examines the legal grounds, preconditions and peculiarities of the formation of papal possessions in Italy in the III–VI centuries and the process of joining them into the Pontifical fiefdom (Patrimony of St. Peter), which preceded the founding of the Pontifical State. The authors found that the first land tenure of the popes began to acquire and expand a few centuries before the establishment of its own state on the basis of the legal acts of the Roman emperors who gradually introduced the recognition of the freedom of Christian faith, and thus gave the Christians and their communities a legitimate status and extended the rights of Christian clerics (clergy), in particular, granted the Church the right to land tenure and affirmed the recognition of the political power of the Roman popes in their territories.

The authors analyzed that the acquisition and further expansion of the papal landowners contributed to the suppression of persecution of Christians by the Roman Empire, which was first laid down in the Edict of Hallien in 260, which established a policy of tolerance towards Christians and for the first time secured the property rights, namely landrights, of the Church – decided to return her (in the person of her predecessors – the bishops) all the confiscated lands, first of all the Cummitries (tombs), which were places for the service of worship.

The authors reviewed the Nicomedia Edict by Galleriy in 311, which stopped any persecution of Christians, legalized Christianity and permitted to conduct the ceremonies, provided that Christians would pray for the welfare of the state and the emperor. However, it did not address the return or inviolability of the property of Christians and, in general, their property rights, including landrights.

The process of granting the Church the right to land tenure, which was gradually united in the Pontifical fiefdom, is characterized by the Edict of Milan in 313, the Constitution of Constantine of 321, the Code of Theodosius.

The Milan edict of 313 gave Christianity the right to legal existence in the Roman Empire, initiated the official recognition of the Christian Church as a legal entity equal to other religious organizations and the consolidation of its legal status. In addition, the Milan edict regulated the personal and communal property and other social rights of Christians, and envisaged the free returning to Christians not only the places of worship, but also all confiscated by them property during the last prosecution of property.

The Constitution of Constantine in 321 gave the churches the right to buy and to own immovable property, and to all the subjects to bequeath their property in favor of the church, which became the main impetus for the expansion of the papal possessions.

The XVI Book of the Code of Theodosius «On Universal or Catholic Church» includes the constitutions of emperors, which consolidate the dominant position of the Christian church, including, in particular, provisions on the restriction of heretics in their property rights, and even the deprivation of heretics of their landholdings in favor of the Catholic Church (Constitution of 407, 412 and 426). As well the Law of 434, included in the Code, fixed that the property of clerics or monks who died without leaving a testament and direct heirs was as well transferred in favor of the church.

**Keywords:** the edict by Halliyen, the edict by Galleriy, the edict of Milan, the Constitution of Constantine, the Code of Theodosius.